

Slánský, Židé a mccarthismus

Pražský proces přispěl k vystřízlivění západních levicových židovských aktivistů

JAN ADAMEC

Proces s Rudolfem Slánským a třinácti jeho vykonstruovanými spiklenci měl významnou souvislost s neméně krvavým procesem s židovskými intelektuály v moskevské Lubjance. Antisemitská vlna, jež procesy doprovázela, ovlivnila pohled západních Židů na Sovětský svaz, který se do té doby těšil pověsti prvního státu, kde Židé nemusí čelit žádným ústrkům.

Studium vykonstruovaných procesů na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století v SSSR a východním bloku, a především toho s takzvaným protistátním spikleneckým centrem v Československu na podzim 1952 (pražský proces) se v posledních letech soustředilo na jeho protižidovské zaměření a například na otázky, jak se Komunistická strana Československa (KSČ) snažila definovat antisemitismus a oddělit jej od antisemitismu, jehož nečekanou lidovou vlnu zdola tento proces vyvolal.¹ Antisemitský rozměr procesu je třeba zařadit do kontextu poválečného vnitropolitického dění v SSSR i situace mezi západními židovskými komunisty především

v USA. Ti před válkou a během ní navázali kontakty se sovětskými institucemi i jednotlivci, ať již v naději na vznik autonomního židovského osídlení v SSSR, nebo v zájmu společného boje proti Hitlerovi. Konec válečné koalice a rostoucí poválečné americko-sovětské napětí však tyto sítě a organizace vystavily velkému tlaku a vedly k poklesu jejich vlivu či přímo rozpadu, a v případě jejich představitelů i k perzekuci, trestnímu stíhání a někdy i smrti.

V USA docházelo v případě levicových a komunistických židovských organizací spíše ke společenské ostrakizaci a byrokratické šikaně, které se navíc bylo možné bránit u nezávislých soudů. Příčinou bylo

v kontextu sílícího antikomunismu primárně jejich levicové směřování, programová či personální provázanost s Komunistickou stranou USA (The Communist Party of the United States of America, CPUSA) a otevřené sympatie k SSSR a jeho institucím; antisemitismus hrál až sekundární roli, pokud vůbec.

Naproti tomu v pozdně stalinském SSSR zprvu defenzivní mobilizační kampaně proti Západu a jeho vlivu získaly otevřeně antisemitský ráz a svojí brutalitou již současníkům připomínaly období Velkého teroru z let 1936 až 1938. Typickými oběťmi – především v procesu se členy Židovského antifašistického výboru (Jevrejskij antifašistskij komitet, EAK) v srpnu 1952 – se stali právě ti občané SSSR židovského původu, kteří měli nějaké osobní či pracovní vazby se Západem z války nebo i z doby před ní.² Tato antisemitská, v dobovém slovníku anti-sionistická kampaň se jako vzor „přelila“ i pod vlivem sovětských poradců do moskevských satelitů, v nichž bezpečnostní orgány již intenzivně vyhledávaly údajné nepřátele režimu mimo i uvnitř komunistických stran. Sionismus

1 Např. ČERNÍKOVÁ, Sára: Ohlas na proces s „protistátním spikleneckým centrem“. *Paměť a dějiny*, 2020, roč. 14, č. 3, s. 67–82. Dále KUBÁTOVÁ, Hana – LÁNIČEK, Jan: *The Jew in Czech and Slovak imagination, 1938–89. Antisemitism, the Holocaust, and Zionism*. Brill, Leiden – Boston 2018. Též McDERMOTT, Kevin: *Communist Czechoslovakia, 1945–89*. Palgrave, London 2015.

2 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood. American Jewish Communists and the Soviet Birobidžan Project, 1924–1951*. Academic Studies Press, Brookline, Massachusetts 2010, s. 231.

Zlomený Rudolf Slánský na lavici obžalovaných, listopad 1952 (foto: ČTK)

se tak vedle titoismu, buržoazního nacionalismu či kosmopolitismu stal dalším zločinem, na který byly „orientovány“ výsledky zatčených a s nimiž pracovala propaganda.

ŠOK A DEZILUZE

Na opačné straně Atlantiku zase procesy s EAK či s Rudolfem Slánským způsobily židovskému komunistickému „ekosystému“ velký šok a deziluzi, neboť otrásly, byť ještě ne u všech, jejich přesvědčením o SSSR jako jedině hrázi proti antisemitismu ve světě. Od konce 19. století hledali Židé řešení problému, jak a kde se konstituovat jako moderní národ. Vedle sionismu vykrytalizoval i židovský radikální socialismus, kombinující

marxistický univerzalizmus s židovským nacionalismem.³ Jeho zastánci svou etnickou identitu propojovali s internacionalismem a třídní politikou, boj za lepší svět s osvobozením Židů jako národa. V období let 1917 až 1956 tak v židovské diaspoře od Evropy přes Severní a Jižní Ameriku až po Austrálii vznikla podle historika Matthewa Hoffmana a politologa Henryho Srebrnika jakási „komunisticky orientovaná subkultura“. Jazyk jidiš jim umožňoval komunikovat do značné míry nezávisle na ostatních komunistech. Oficiálně byli součástí světového komunistického hnutí, ale inspirovali se i židovskou tradicí. V SSSR jako mnohonárodnostní federaci viděli začátek nové éry a předzvěst konce pronásledování

a marginalizace a upnuli se na něj jako na jedinou zemi, kde Židé již netrpí a antisemitismus je nezákonný.⁴ Navenek to tak vypadalo. Jak dodává historik Gennadij Kostyrčenko, mezi předními bolševiky bylo mnoho lidí židovského původu a v komunistické straně existovala historická averze vůči antisemitismu spojenému s carským režimem – o to větší šok pak zvláště mezi sovětskou elitou způsobila jeho poválečná, státem i stranou posvěcená vlna.⁵

Velkou nadějí vzbuzovaly i projekty autonomních židovských oblastí, především židovské socialistické republiky Birobidžan na Dálném východě nedaleko hranic s Čínou. Finančně i politicky je podporovalo v roce 1924 v USA založené Sdružení pro židovskou kolonizaci v Sovětském svazu (Gezelschaft far Yidishe Kolonizatsye in Ratn-Farband, ICOR), později spojené s Americkým výborem pro osídlení Židů v Birobidžanu (Ambidžan), založeným v roce 1934.⁶ Obě instituce byly personálně propojeny s CPUSA, a neminulo je tak poválečné vyšetřování ze strany amerických úřadů. V roce 1951 se rozpustily.⁷

Procesy s EAK a takzvaným protistátním spikleneckým centrem si byly podobné nejen svým antisemitickým směřováním a načasováním (květen až srpen, respektive listopad až prosinec 1952), ale i šokujícím počtem popravených v jednom procesu (13 z 15 obviněných, respektive 11 z 14). V moskevském procesu byli popraveni básníci Icik Fefer (1900 až 1952), Perec Markiš (1895–1952), David Hofštajn (1889–1952) a Leib Kvitko (1890–1952), novinářka Emilia Teuminová (1905–1952), lékař Boris Šimeljovič (1892–1952), politik a diplomat Solomon Lozovskij (1878–1952),

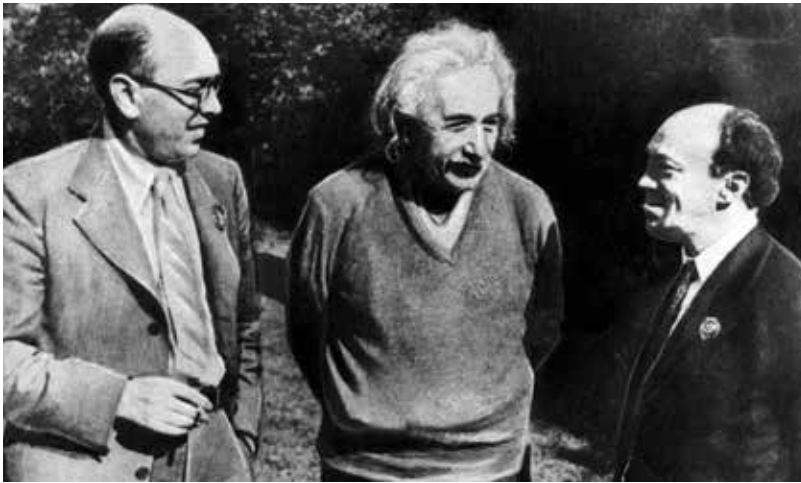
3 HOFFMAN, Matthew – SREBRNIK, Henry: Introduction. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology. Essays on the Jewish Communist Movement in the English-Speaking World in the Twentieth Century*. SUNY Press, Albany, New York 2016, s. 4.

4 Tamtéž, s. 1, 2, 5.

5 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR. Ot načala do kulminacii 1938–1953*. Meždunarodnyj fond „Děmokratija“, Moskva 2005, s. 6.

6 HOFFMAN, Matthew – SREBRNIK, Henry: Introduction, s. 7–8.

7 Tamtéž.

Icik Fefer (zleva), Albert Einstein a Solomon Michaelson v roce 1943 během propagačního turné sovětských židovských intelektuálů po Spojených státech (foto: Wikipedia.org)

historik Josef Juzefovič (1890–1952), spisovatel David Bergelson (1884 až 1952) a divadelník Benjamin Zuskin (1899–1952). Absolutnímu trestu unikli pouze lékařka a první členka Ruské akademie věd Lina Šternová (1875–1968) a také politik a diplomat Solomon Bregman (1895–1953) – ten

ovšem jen kvůli tomu, že již během vyšetřování upadl do kómatu a zemřel krátce po procesu. O život přišli také překladatelé a novináři Leon Talmy (1893–1952) a Ilja Vatenberg (1887–1952) a jeho žena, překladatelka Chaike Ostrovská-Vatenbergová (1901–1952). Právě poslední tři

propojovali sovětský a americký svět židovského komunismu. Vatenberg byl tajemníkem ICOR, do SSSR emigroval s Chaike v roce 1933 a oba pak během války pracovali pro EAK. Tajemníkem ICOR byl i člen CPUSA Talmy, jenž do SSSR přijel se svou ženou Soňou, jednou ze zakládajících členek CPUSA, o rok dříve. Jak dodává Srebrnik, právě léta strávená v USA je učinila mimořádně zranitelnými vůči obviněním ze špionáže proti SSSR.⁸

Oba světy ale propojovali i další popravení. V jidiš píšící básník Icik Fefer společně se známým sovětským divadelníkem Solomonem Michaelsem procestovali od června do prosince 1943 Spojené státy jako reprezentanti EAK, který od března 1942 operoval pod vedením náměstka lidového komisaře zahraničních věcí Solomona Lozovského.⁹ Měl získávat peníze a politickou podporu na Západě a podporovat spojenectví mezi oběma zeměmi.¹⁰ Vyslanci Stalinovy říše se setkávali se zástupci vlivných židovských organizací, z nichž některé je vítaly s nadšením, jiné, jak dodává historik Joshua Rubenstein, si od EAK jako komunistické organizace držely odstup.¹¹ Vrcholem Feferovy a Michaelsovy tour bylo shromáždění v Polo Grounds v New Yorku 8. července 1943, kde se z úst sovětských i amerických řečníků v jidiš linula chvála na Stalina a SSSR jako první zemi světa, která zakázala antisemitismus.¹² Oba vyslanci se setkávali se známými vědci a umělci

Mezi západními Židy vzbuzoval velké naděje sovětský projekt židovské socialistické republiky Birobidžan na Dálném východě u hranic s Čínou (sedmiramenný svícen před nádražím v Birobidžanu) (foto: Wikipedia.org)

8 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231–232.

9 RUBENSTEIN, Joshua: Introduction. In: RUBENSTEIN, Joshua – NAUMOV, Vladimir P. – WOLFSON, Laura Esther (eds.): *Stalin's Secret Pogrom. The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. Yale University Press, New Haven 2001, s. 7.

10 Tamtéž, s. 10, 11.

11 Tamtéž, s. 15.

12 Tamtéž, s. 15, 16.

jako Theodorem Dreiserem či Charliem Chaplinem a také s intelektuály hlásícími se k levici jako zpěvákem a aktivistou Paulem Robesonem (1898–1976) či spisovatelem Howardem Fastem (1914–2003), jenž v tu dobu pracoval pro americký Úřad válečných informací (United States Office of War Information) a v roce 1943 vstoupil do CPUSA.

Fefer i Fast byli sekulární Židé a komunisté, kteří věřili, že mezi těmito dvěma identitami není rozpor.¹³ Druhý jmenovaný byl členem Společného antifašistického výboru pro uprchlíky (Joint Anti-Fascist Refugee Committee, JAFRC), což byla organizace v něčem podobná EAK. U jejího zrodu stál lékař Edward Barsky, jenž v roce 1935 vstoupil do CPUSA a jako lékař interbrigadista bojoval ve španělské občanské válce. Po Frankově vítězství v roce 1939 začal společně s dalšími lékaři shromažďovat finanční prostředky na lékařskou péči pro přeživší republikány přímo ve Španělsku či v uprchlických táborech ve Francii a severní Africe.¹⁴ JAFRC zaštil prezident F. D. Roosevelt a finančně mu přispívala i jeho manželka Eleonora stejně jako například Leonard Bernstein, Albert Einstein či Orson Welles.¹⁵

„RUDÉ NEBEZPEČÍ“

Americká společnost po válce neunikla podle historičky Laury McEnaneyové totalitním tendencím – zvýšené moci exekutivy, omezování svobody slova, hledání obětí beránek či kampaní proti skrytému nepříteli. Typickým rysem, později dohnaným do extrému během tažení

Dětské knihy zastřeleného básníka Lajba Kvitka (1890–1952) vycházely i v českých překladech. Obálka knihy *Od jara do jara*, kterou přebásnil Josef Hiršal a ilustroval Vladimír Fuka. (Svět Sovětů, Praha 1962) (repro: PaD)

senátora Josepha McCarthyho, byla resuscitace boje proti „rudému nebezpečí“ z meziválečné doby, jež ovšem měla částečně své opodstatnění v rostoucím počtu odhalení sovětských špiónů a jejich spolupracovníků uvnitř

americké administrativy či citlivých výzkumných či obranných projektů.¹⁶

Situace se brzy začala měnit i pro JAFRC, který se již na konci roku 1945 stal terčem pro něj nečekaného útoku ze strany Sněmovního výboru pro

13 DEERY, Phillip: Finding His Kronstadt. Howard Fast, 1956 and American Communism. *Australian Journal of Politics and History*, 2012, roč. 58, č. 2, s. 181–202, konkrétně na s. 189.

14 SORIN, Gerald: *Howard Fast. Life and Literature in the Left Lane*. Indiana University Press, Bloomington 2012, s. 110. Též HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy. The Supreme Court, Academic Freedom, and the Anti-Communist Purge*. New York University Press, New York 2013, s. 105.

15 DEERY, Phillip: “A blot upon liberty”. McCarthyism, Dr. Barsky and the Joint Anti-Fascist Refugee Committee. *American Communist History*, 2009, roč. 8, č. 2, s. 167–196, konkrétně na s. 171–172.

16 MCENANEY, Laura: Cold War mobilization and domestic politics the United States. In: LEFFLER, Melwyn P. – WESTAD, Odd Arne (eds.): *The Cambridge History of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 422–423.

neamerickou činnost (House Un-American Activities Committee, HUAC) v čele s kongresmanem za New Jersey J. Parnellem Thomasem.¹⁷ Dne 10. prosince 1945 si HUAC předvolal Barského a dalších 16 členů představenstva JAFRC včetně Fasta do Washingtonu, aby předložili účetní knihy a korespondenci, obsahující například 30 000 jmen těch, kteří pomoc poskytovali i přijímali.¹⁸ Představenstvo JAFRC se rozhodlo neuposlechnout s tím, že požadavky HUAC jsou „neoprávněné a neopodstatněné“ a mohly by ohrozit bezpečnost uprchlíků.¹⁹ HUAC kontroval tím, že JAFRC označil za „přední komunistickou organizaci současnosti“ a 16. března 1946 jeho představenstvo obvinil z pohrdání Kongresem.²⁰ A Kongres dal svému výboru hlasováním 339 ku 4 hlasům za pravdu, byť odpůrci tohoto rozhodnutí tvrdili, že tím Kongres rezignoval na „americký způsob fair play“ a postupoval „protiústavně“. ²¹ Fast a další členové představenstva JAFRC pak čekali celý rok, než je soud v červnu 1947 odsoudil k trestu odnětí svobody na tři až šest měsíců a pokutě 500 dolarů.²² Odvolali se a čekali je nové kolo právní bitvy.²³ Právě v první polovině roku 1947 vznikaly v USA komise pro přezkum loajality vládních zaměstnanců na základě seznamů takzvaných podvratných, „totalitních, fašistických, komunistických“ organizací, včetně JAFRC.²⁴

Vzhledem k nejasným pravomocím HUAC se ale postižené organizace odvolávaly až k Nejvyššímu soudu s tím, že HUAC zasahuje do sféry chráněné Prvním dodatkem.²⁵ I zástupci JAFRC reagovali na své odsouzení v roce

Senátor Joseph McCarthy při projevu v roce 1954 (foto: Bob Schutz / ČTK / AP)

1948 žalobou, v níž tvrdili, že jsou výhradně humanitární organizací. Zařazením na seznam podvratných organizací jim mělo být odňato právo na spravedlivý proces a také

způsobena finanční újma.²⁶ V srpnu 1949 ale odvolací soud rozsudek soudu nižší instance potvrdil s tím, že JAFRC nebyl poškozen a HUAC ústavní pravomoci nepřekročil.²⁷

17 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105.

18 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 173, 178.

19 Tamtéž, s. 173 (překlady z angličtiny pořídil autor textu).

20 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105.

21 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 7, 113.

22 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 183–184.

23 Tamtéž.

24 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 124.

25 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 104–105.

26 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 186

27 Tamtéž, s. 185–186.

Disentní posudek soudce Henryho Edgertona nicméně opět kritizoval postup HUAC s tím, že „stigmatizuje nepopulární názory [...] vystavuje lidi urážkám, ostrakismu, či dokonce ztrátě zaměstnání, a tím vytváří mocný odstrašující prvek pro svobodu slova“.²⁸ Když 29. května 1950 i Nejvyšší soud USA odmítl přezkoumat dvě odvolání JAFRC,²⁹ museli Barsky i Fast nastoupit výkon trestu.³⁰

Po svém propuštění z vězení Barsky v lednu 1951 rezignoval na funkci v JAFRC, který jako „podratná a neamerická organizace“ čelil od roku 1952 žalobě ministerstva financí kvůli dlužným daním a v roce 1954 jej jeho představitelé rozpustili.³¹ Barsky, jehož spisovatel Ernest Hemingway označil přímo za světce, ztratil po svém propuštění licenci k výkonu lékařské praxe.³² Na svůj aktivismus ale nerezignoval a v šedesátých letech například spoluzakládal výbor pomáhající s lékařskou péčí aktivistům za občanská práva.³³

Vedle JAFRC byly takto postizeny i jiné organizace, jako například v roce 1930 založený levicový a s CPUSA spjatý Bratrský řád židovského lidu (Jewish People's Fraternal Order, JPFO) s 50 000 členy nebo také Mezinárodní dělnický řád (The International Workers Order, IWO), který poskytoval zdravotní a životní pojištění svým téměř 200 000 členů a jehož pro jeho kontakty s CPUSA také vyšetřovaly americké orgány.³⁴

„VŠAK VY VÍTE...“

Poválečné období se v Sovětském svazu podle historičky Juliane Furstové vyznačovalo ideologickými kampaněmi, s jejichž pomocí si chtěl režim „udělat pořádek“ v poválečném ideologickém „zmatku“.³⁵ Stále více se prosazoval velkoruský nacionalismus s protizápadním podtextem, zaměřený proti zahraničním nepřítelům i skupinám a národům uvnitř SSSR.³⁶ Jak uvádějí literární historici

Sovětský aparátčík a ideolog Michail Andrejevič Suslov (1902–1982) (foto: ČTK)

Konstantin Azadovskij a Boris Jegorov, pro účely rodící se studené války podezřívavost vůči sousedům a přízrak nepřitele Stalinovi vyhovovaly. Umělci a vědci studující cizí země, literatury nebo jazyky byli považováni za podezřelé, zvláště pokud vyznávali údajný „liberalismus, formalismus a kosmopolitismus“ či „znevažovali Rusko na úkor cizinců“.³⁷ V pozadí se podle Furstové rýsovala i obava stranického vedení, že lidé nejsou na blížící se konflikt se Západem ideologicky připraveni.³⁸ Zakázány byly například i sňatky s cizinci.³⁹

Pozornost stranických a bezpečnostních orgánů se začala brzy upínat i na EAK, jenž byl, jak dodává historička Sheila Fitzpatricková, v sovětských poměrech v mnoha ohledech anomálií. Úspěšně získával peníze v zahraničí, ale i doma v očích sovětských Židů převzal funkci „reprezentanta jejich zájmů“.⁴⁰ EAK byl i proto v srpnu 1946 převeden z ministerstva zahraničí pod zahraniční oddělení ÚV KSSS a začal na něj dohlížet stalinistický ideolog Michail Suslov. Ve své zprávě z listopadu 1946 označil činnost EAK, údajně zaujímajícího nacionalistické a sionistické postoje a bojujícího za „reakční myšlenku“ jednoho jediného židovského národa, za „politicky škodlivou“ a navrhoval výbor zrušit.⁴¹

To ale Stalin, který právě podporou rodícího se Izraele rozehrával svoji protibritskou hru na Blízkém

28 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105–106.

29 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 186.

30 Tamtéž, s. 167, 187.

31 Tamtéž, s. 188–191.

32 Tamtéž, s. 167. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 124–125.

33 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 196.

34 YOUNG, Jennifer: The Scorched Melting Pot. The Jewish People's Fraternal Order and the Making of American Jewish Communism, 1930–1950. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology*, s. 47, 64.

35 FÜRST, Juliane: Introduction. In: FÜRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*. Routledge, Abingdon 2006, s. 8.

36 AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: From Anti-Westernism to Anti-Semitism. *Journal of Cold War Studies*, 2002, roč. 4, č. 1, s. 66–80.

37 Tamtéž.

38 FÜRST, Juliane: *Introduction*, s. 8.

39 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891–1991. A Pelican Introduction*. Pelican Books, London 2014, s. 241, 242.

40 FITZPATRICK, Sheila: Conclusion. In: FÜRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*, s. 272.

41 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 31.

První izraelská vyslankyně v SSSR Golda Meirová byla v roce 1948 v Moskvě spontánně vítána ruskými Židy, což Stalina rozzuřilo (foto: Wikipedia.org)

východě, považoval ještě za předčasné.⁴² Sovětské Židy však dlouhodobě podezříval z toho, že by jej v případě války s USA neváhali zradit, a přál si tento „židovský vliv“ eliminovat.⁴³ Zvláště nebezpečný se mu v tomto světle jevil starší a neuskutečněný plán EAK vybudovat na Krymu s pomocí americké organizace Joint (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC) židovské osídlení.⁴⁴

Probíhající kampaně tak získávaly stále otevřenější antisionistický charakter, jenž se na nižších úrovních

sovětské společnosti proměňoval v antisemitismus „zdola“. Inkubátorem antisemitských nálad byla podle historika Marka Edeleho armáda, což si někteří vysvětlovali jako důsledek kontaktu vojáků s nacistickou propagandou či jejich přesvědčením o údajné absenci Židů na frontě či jejich neviditelnosti v oficiálních zprávách o hrdinství.⁴⁵ Jak dodává Fitzpatricková, mnozí se domnívali, že Židé „proseděli válku v Taškentu“, zatímco Rusové umírali na frontě. Potvrzovalo jim to nejen údajné odcizení Židů sovětskému lidu, ale zároveň i jejich privilegované postavení uvnitř společnosti.⁴⁶ Rezovaly tu i frustrace z tíživých sociálních podmínek, které se někde přetavily i do pogromistických incidentů jako například v Rubcovsku a Kyjevě v červenci, respektive září 1945. Jako silný „generátor“ státního antisemitismu působilo podle Kostyrčenka i mocné kádrové oddělení ÚV VKS(b) pod vedením Grigorije Malenkova.⁴⁷ Jak ale upozorňuje historik Tamás Kende, antisemitismus byl v poválečném SSSR specifickým „kulturním kódem“, jehož prostřednictvím bylo možné pojmenovat určitá tabu, především rozdělení sovětské společnosti na my a oni.⁴⁸ Přídomek „kosmopolité“, dodává Edele, nutně neznamenal pouze „Židé“, ale i lidé „bez kořenů“, od jazzových fanoušků až po ty, kdo se zajímali o vše cizí a zahraniční.⁴⁹

V lednu 1948 byl v Minsku na Stalinův příkaz gangstersky zavražděn Michoels. I když jeho smrt souvisela

spíše s osobními motivy (Stalin byl přesvědčen, že se vetřel do jeho rodinného okruhu a vynášel odtud informace), všechny, kdo se s tímto předním představitelem EAK stýkali, jeho smrt vyděsila a oprávněně předpokládali, že se něco chystá. Sovětského generalissima totiž stále více popuzovalo neskrývané a nevynucené nadšení sovětských Židů pro izraelský projekt.⁵⁰ Tisíce z nich na podzim 1948 spontánně v Moskvě vítaly první izraelskou ambasadorku Izraele Goldu Meyersonovou (Goldu Meirovou). To bylo něco, na co Stalin nebyl zvyklý, zvláště když toto nadšení proniklo i do jeho nejbližšího

Stále zjevnější odpor Izraele stát se pro-sovětským satelitem hatil Stalinovy geopolitické plány

okruhu – přátelské vztahy s Meirovou i sympatie k izraelskému projektu pak vynesly manželce ministra zahraničí Vjačeslava Molotova Polině Žemčužinové v roce 1949 obvinění ze sionismu, zatčení a deportaci.⁵¹ Z Židů jako národnostní menšiny bez vazeb na zahraničí se v Stalinových očích stala skupina potenciálně loajální k jinému státu.⁵² Navíc stále zjevnější odpor Izraele stát se pro-sovětským satelitem hatil jeho geopolitické plány a sovětskou diplomacii kormidloval spíše antisionistickým směrem.⁵³ Izrael byl stále častěji označován za

42 Tamtéž, s. 31–32.

43 Tamtéž, s. 35. Též AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: *From Anti-Westernism to Anti-Semitism*, s. 66–80.

44 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231.

45 EDELE, Mark: More than just Stalinists. In: FÜRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*, s. 172.

46 FITZPATRICK, Sheila: *Conclusion*, s. 272.

47 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 6.

48 KENDE, Tamás: Anti-Semitism and inner fronts in the USSR during World War II. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 2019, roč. 26, č. 6, s. 963–976, konkrétně na s. 963.

49 EDELE, Mark: *More than just Stalinists*, s. 173.

50 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 40.

51 EDELE, Mark: *The Soviet Union. A Short History*. Wiley-Blackwell, Hoboken, New Jersey 2018, s. 155.

52 Tamtéž, s. 156.

53 FITZPATRICK, Sheila: *Conclusion*, s. 272.

satelit západního imperialismu, zejména poté, co se v korejské válce postavil na stranu USA.⁵⁴ Po výbuchu bomby 12. února 1953 poblíž sovětského vyslanectví v Tel Avivu s ním pak Moskva přerušila diplomatické vztahy.⁵⁵

Také sovětská bezpečnost EAK dlouhodobě sledovala. V říjnu 1948 předložil ministr státní bezpečnosti Viktor Abakumov nejvyššímu stranickému a státnímu vedení zprávu o „*nacionalistických projevech některých pracovníků EAK*“.⁵⁶ I proto se 20. listopadu 1948 stranické vedení rozhodlo pro podezření z protisovětské propagandy a spolupráce s cizími rozvědkami výbor rozpuštit a začít vytvářet „případ“.⁵⁷ Ovšem již 16. září 1948 byl v Kyjevě zatčen David Hofštejn, jenž měl údajně stát v čele místní „*židovské nacionalistické skupiny*“. Icik Fefer ještě na svobodě spolupracoval s vyšetřujícími orgány a doprovázel policisty do Michoelsova bytu, aby tam získali jeho korespondenci se zahraničím. Zatčen byl 24. prosince 1948, následně pak 13. ledna 1949 uvěznil Šimeljoviče a Juzefoviče. Následovali Bergelson, Kvitko, Bregman, Teuminová, Markiš, Šternová, Lozovskij a Vatenbergovi.⁵⁸

Pod kotlem začala přikládat i stranická propaganda. Na konci prosince 1948 na zasedání Svazu sovětských spisovatelů zaútočil jeho předseda Alexandr Fadějev na údajně antipatriotickou skupinu divadelních kritiků, kterou tvořili především intelektuálové židovského původu.⁵⁹ V lednu 1949 pak stranický tisk *Pravda* začal

Předseda Svazu spisovatelů Alexandr Alexandrovič Fadějev neunesl výčitky svých pronásledovaných kolegů a přátel, že je spoluzodpovědný za jejich osud (foto: ČTK)

„vrhat“ do veřejného prostoru spojení jako „*kosmopolité bez kořenů*“, „*osoby bez identity*“ a „*poutníci bez pasu*“ jako synonyma pro Židy.⁶⁰ Jak dodává Fürstová, ačkoliv kampaň nebyla schválena jako otevřeně antisemitská, rychle se proměnila v hon na Židy v privilegovaném postavení.⁶¹

V červnu 1950 podepsal Stalin tajný výnos politbyra *O opatřeních k odstranění nedostatků při výběru a výchově kádrů*, který podle Kostyrčenko vnesl do dosud spontánní protizidovské perzekuce systematictíčnost a mimo jiné legitimizoval

protizidovské čistky i v hospodářství, zdravotnictví, školství a justici.⁶² Lidé byli ovšem propouštěni z práce pouze na základě ústních pokynů shora – stačilo říci: „*Vždyť víte, o co jde*.“⁶³ Některým šlo o krk. V moskevském Stalinově automobilovém závodě bezpečnost odhalila v roce 1950 údajně „*sionistické podzemí*“ a zatčeno bylo několik desítek osob, z nichž 14 jich bylo později zastřeleno.⁶⁴

Paralelně s antizápadní a antisionistickou kampaní probíhaly i čistky spojené s vnitrostranickým bojem o moc a také s neustálou Stalinovou snahou udržovat své podřízené ve vzájemném nepřátelství, soupeření a strachu z toho, že se chystá nová vlna Velkého teroru, jež starou generaci vůdců nahradí novou. Jak dodává historik Martin Malia, Stalin se možná domníval, že jeho spolupracovníci již ztratili potřebnou bolševickou ostrážitost. Na druhou stranu jejich dlouhodobá vzájemná spolupráce mezi nimi vytvořila i určitou sebezáchovnou solidaritu, a tedy i skrytý odpor k Stalinovým krokům.⁶⁵

Za prvními kampaněmi proti „*západním tendencím v umění a vědě*“, jako byly například útoky na časopisy *Zvezda* a *Leningrad* a literární práce Michaila Zoščenko a Anny Achmatovové ze srpna 1946, proti „*formalismu*“ a dalším „*dekadentním západním vlivům*“ v sovětské hudbě či proti *Dějinám evropské filozofie* (1946) z pera vedoucího oddělení agitace a propagandy ÚV VKS(b) Georgije Alexandrova, který byl obviněn

54 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231.

55 SUNY, Ronald Grigor: *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*. Oxford University Press, New York 2011, s. 400.

56 Tamtéž, s. 399.

57 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 41, 43.

58 Tamtéž, s. 42–44.

59 AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: *From Anti-Westernism to Anti-Semitism*, s. 66–80.

60 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 48.

61 FÜRST, Juliane: *Introduction*, s. 8.

62 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 9.

63 Tamtéž, s. 10.

64 Tamtéž.

65 HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*. HarperCollins Pub, London 1992, s. 315.

z podcenění ruského přínosu západní filozofii, stál Andrej Ždanov.⁶⁶ Po jeho náhlé smrti v roce 1948 Stalin zdecimoval sebevědomou a ambiciózní leningradskou stranickou organizaci, jejichž šest vůdců nechal popravit.⁶⁷

Stalin také mocensky odstavil své dosud nejbližší spolupracovníky, Vjačeslava Molotova, Klimenta Vorošilova a Anastase Mikojana, naopak z Kyjeva do Moskvy povoláním Nikitou Chruščovem se snažil vyvážit silný vliv hlavního „kádrováka strany“ Georgije Malenkova.⁶⁸ Moc Lavrentije Beriji zase „rozředit“ rozdělením jeho impéria na ministerstvo vnitra a ministerstvo státní bezpečnosti,⁶⁹ do jehož čela dosadil své lidi, Viktora Abakumova a pak Semjona Ignatjeva.⁷⁰ Předzvěst velké čistky dával tušit i neobvyklý průběh XIX. sjezdu strany ÚV VKS(b)/KSSS v říjnu 1952, na kterém se Stalin pokusil pomocí organizačních rošád mladými kádry doplnit a nakonec zřejmě i nahradit starou gardu. Ta se ale začala, byť ne otevřeně, bránit.⁷¹

PŘÁTELÉ

Zmizení tolika známých intelektuálů z veřejného života vyvolalo znepokojení i na Západě, i když o rozpuštění EAK v lednu 1949 informoval *Hlas Ameriky* bez upřesnění, co se stalo s jeho činiteli.⁷² V březnu 1949 navštívil Fadějev Vědeckou a kulturní konferenci za světový mír, na jejíž organizaci se v newyorském hotelu Waldorf-Astoria podílel i Fast. Tentýž

Nikita Chruščov (uprostřed) se díky Stalinovi na počátku padesátých let dostal do centra sovětské moci (na snímku ze září 1948 na kyjevském nádraží spolu s Klementem Gottwaldem a generálem Andrejem Antonovičem Grečkem) (foto: ČTK)

Fadějev, na něhož se po Feferově ztčení obrátila jeho manželka a jenž ji nejen odmítl přijmout, ale na schodech budovy Svazu spisovatelů se ji údajně snažil i fyzicky odehnat, nyní americkému publiku tvrdil, že Fefera nedávno viděl a že je v pořádku.⁷³

V dubnu 1949 se v Paříži konal Světový mírový kongres a sovětskou delegaci znovu vedl Fadějev. Opět tu byl i Fast, jehož pověřili významní činitelé židovské sekce newyorské oblasti CPUSA, redaktor komunistického listu v jidiš *Morgen Freiheit*

Paul Novick a tajemník židovské sekce CPUSA Chaim Šuller,⁷⁴ aby se sovětských delegátů přímo zeptal na Feferův osud.⁷⁵ Jak dodává historik Gerald Sorin, Fast tuto misi později prezentoval tak, že měl Fadějevovi přednést jménem CPUSA oficiální obvinění z antisemitismu v SSSR. CPUSA by si ale podle Sorina něco takového vůči Moskvě v době, kdy byla pod enormním tlakem amerických úřadů, stěžejí dovolila.⁷⁶ Fast se s Fadějevem soukromě setkal a po stereotypních odpovědích, že „v SSSR

66 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891–1991*, s. 240–241.

67 BUSHKOVITCH, Paul: *A Concise History of Russia*. Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 395–396. Též HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 314.

68 MALIA, Martin E.: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. Free Press, New York 1994, s. 223.

69 HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 314.

70 Tamtéž, s. 315.

71 MALIA, Martin E.: *The Soviet Tragedy*, s. 223. Též BUSHKOVITCH, Paul: *A Concise History of Russia*, s. 395–396 a HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 315.

72 ESTRAIKH, Gennady: *Transatlantic Russian Jewishness. Ideological Voyages of the Yiddish Daily Forverts in the First Half of the Twentieth Century*. Academic Studies Press, Boston 2020, s. 285.

73 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 43, 47.

74 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 175.

75 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 47–48. Též DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 189.

76 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 175.

Zpěvák a levicový aktivista Paul Robeson o tom, co zažil v Moskvě, řekl jen svému synovi s tím, že to může zveřejnit až po jeho smrti (foto: ČTK)

žádný antisemitismus není“, nakonec viditelně podrážděný Fadějev Feferovo zatčení přiznal. Fefer se totiž podle něj stal hlavou „rozsáhlého spiknutí proti socialismu“, Michoels ale podle Fadějeva Feferovu údajnou zradu odhalil, a básník ho proto zavraždil. V soukromých dopisech napsaných po svém odchodu z CPUSA v roce 1957 Fast tvrdil, že po návratu z Paříže vše sdělil i Novickovi a Šullerovi. Nikdo z nich ale nebyl dostatečně ochotný ani odvážný tyto informace zveřejnit. Fast to odůvodňoval tím, že by s tím CPUSA nesouhlasila, neboť s Fadějevem mluvil jako „disciplinovaný člen strany“.⁷⁷

Feferovým i Michoelsovým přítelem byl i zpěvák Paul Robeson, jenž vystupoval i na masovém shromáždění v newyorském Polo Grounds 8. července 1943.⁷⁸ Robeson v americké politické kultuře propojoval afroamerický a židovský levicový aktivismus a spolupráci obou komunit v boji za občanská nebo pracovní práva a proti diskriminaci zvláště na americkém Jihu.⁷⁹

Ačkoli Robeson nikdy nebyl formálně členem CPUSA, vždy Sovětský svaz hájil.⁸⁰ Když v červnu 1949 navštívil Moskvu, zaznamenal „temné historky o antisemitismu a pohřešovaných básnících“.⁸¹ Trval proto na setkání s Feferem i poté, co mu Sověti sdělili, že je na „dovolené“.⁸² Pro sovětskou propagandu byl ovšem Robeson

příliš důležitý, aby ho Sověti jen tak odbyli, a proto Feferu přivezli z vězení do Robesonova odposlouchávaného hotelového pokoje. Fefer mu dal posunky najevo, že mu hrozí poprava a nabádal ho, aby o jejich rozhovoru nic nezveřejňoval.⁸³

Robeson své turné nezrušil, nicméně na rozlučkovém koncertu si

dovolil připomenout mrtvého Michoelsa a také se zmínil o tom, že se právě setkal s Feferem – což bylo v případě takto „zmizelé osoby“ něco na sovětské poměry neslýchaného. Navíc, za překvapeně nadšeného potlesku publika, zazpíval v jidiš píseň židovských partyzánů *Zog nit kayn'mol* (Nikdy neříkej, že je to konec).

⁷⁷ Tamtéž, s. 176–178.

⁷⁸ TZOULIADIS, Tim: *The Forsaken. An American Tragedy in Stalin's Russia*. The Penguin Press, New York 2008, s. 300.

⁷⁹ GREENBERG, Cheryl: Negotiating Coalition. Black and Jewish Civil Rights Agencies in the Twentieth Century. In: SALZMAN, Jack – WEST, Cornel (eds.): *Struggles in the Promised Land. Towards a History of Black-Jewish Relations in the United States*. Oxford University Press, New York 1997, s. 161.

⁸⁰ ARNESEN, Eric: Civil Rights and the Cold War At Home. Postwar Activism, Anticommunism, and the Decline of the Left. *American Communist History*, 2012, roč. 11, č. 1, s. 5–44, konkrétně na s. 23.

⁸¹ Tamtéž. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 178.

⁸² RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 48.

⁸³ DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson. A Biography*. Open Road Media, Newburyport 2014, s. 352–354.

Vystoupení bylo živě vysíláno po celém Sovětském svazu, záznam byl ale zničen.⁸⁴ Když se Robeson vrátil do USA, jakékoliv zvěsti o antisemitismu v SSSR popřel, neinformoval ani o schůzce s Feferem, a nepokusil se jej tak ani tajně, ani veřejně zachránit.⁸⁵ O tom, co v Moskvě zažil, řekl jen svému synovi, jehož přiměl k slibu, že to může zveřejnit až dlouho po jeho smrti. Jak tvrdí jeho životopisec a historik Martin Duberman, zpěvák by možná urychlil Feferovu popravu, kdyby se ozval. Jeho mlčení ale spíše odpovídalo jeho přesvědčení o nekritizovatelnosti země sovětů.⁸⁶

ODVOLANÁ DOZNÁNÍ

Proces s EAK nebyl normální vykonstruovaný proces.⁸⁷ Když byl na jaře 1952 zahájen, ve vězení již sedělo několik původních vyšetřovatelů případu, včetně bývalého Stalina oblíbence Abakumova.⁸⁸ Poté, co měl přípravu procesu údajně zbytečně protahovat a nedokázal jej propojit s novým případem takzvaného spiknutí lékařů, byl odstaven a zatčen.⁸⁹ Teprve 5. března 1952 byl totiž dokončen seznam 15 obviněných a následně stranické vedení určilo, že všichni obvinění, s výjimkou Lisy Šternové, budou popraveni.⁹⁰ Neveřejný proces bez obhájců začal 8. května přímo v moskevském sídle bezpečnosti

Lubjanka. Někteří obvinění ale začali své výpovědi nečekaně odvolávat a zpochybňovali původní Feferova svědectví.⁹¹ Jak dodává Rubenstein, zvláště Lozovskij podle svých slov čekal právě na soudní řízení, aby se mohl svobodně obhájit.⁹² Zvažoval i hlavní soudce Alexandr Čepcov. Přestože byl pod neustálým

Jedenáct mužů a dvě ženy byli 12. srpna 1952 popraveni bez jakékoliv zmínky v tisku

tlakem, aby proces rychle uzavřel, žádal stranické vedení i obžalobu, aby vyšetřování obnovily. Klíčovým důkazem totiž mělo být přiznání – a to nyní chybělo.⁹³ Čepcov se nakonec podvolil a 18. července 1952 vynesl požadovaný verdikt, odmítl ale nechat rozsudky smrti okamžitě vykonat a umožnil odsouzeným podat žádost o milost. Marně. Jedenáct mužů a dvě ženy byli 12. srpna 1952 popraveni bez jakékoliv zmínky v tisku.⁹⁴ Nebyli ovšem poslední – 18. září 1952 byli na základě rozsudku Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR zastřeleni čtyři údajní „židovští nacionalisté“, jinak zaměstnanci Kuzněckého metalurgického závodu ve Stalinsku (Novokuzněcku) v Kemerovské oblasti.⁹⁵

MÝTUS O ŽIDOVSKÉM SPIKNUTÍ

Ve stejnou dobu vrcholil podobně protahovaný pražský proces, jehož s tím z Lubjanky spojovali a jako poradci antisionisticky směřovali sovětští vyšetřovatelé Viktor Komarov a Michail Lichačev.⁹⁶ Na rozdíl od neveřejného procesu s EAK vyvolal širokou odezvu na Západě. Podle čerstvě zvoleného prezidenta Dwighta D. Eisenhowera byl „výsměchem civilizovaným a humanitárním hodnotám“.⁹⁷ Ozývaly se obavy, že je předejrou možných pogromů, padaly příklady s „rudou verzí Protokolů sionských mudrců“ a „mýtem o židovském spiknutí“.⁹⁸ Jak podotýká historička Helaine Blumentalová, kritické hlasy nevyjadřovaly ani tak soucit se Slánským, jako spíše obavy o osud Židů za železnou oponou.⁹⁹ Americký židovský výbor (The American Jewish Committee, AJC) chtěl proces využít k tomu, aby Židy „probudil do reality komunistické totality“, v očích nežidovské veřejnosti je „oddělil od komunismu“ a ukázal, že to jsou „oběti, nikoliv strůjci komunismu“.¹⁰⁰

Pražský proces přiměl mnoho Židů k přehodnocení jejich postojů k levice a Sovětskému svazu. Ne však všechny. Jak dodává Blumentalová, u těch, kteří předtím odmítali sionismus, jejich oddanost komunismu ještě více posílil.¹⁰¹ Komunistický tisk

84 Tamtéž.

85 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 49.

86 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352–354.

87 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 53.

88 Tamtéž, s. 53–54.

89 Tamtéž, s. 54.

90 Tamtéž, s. 54, 55.

91 Tamtéž, s. 56, 57.

92 Tamtéž, s. 58, 59.

93 Tamtéž, s. 59, 60.

94 Tamtéž, s. 60.

95 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 10.

96 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 61. Též McDERMOTT, Kevin: *Communist Czechoslovakia, 1945–89*, s. 68.

97 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial. The Slansky Affair and Anti-Semitism in Post-WWII Europe*, 2009, s. 28 – Viz další komentář <https://escholarship.org/uc/item/4wr2g4kf> (citováno k 12. 9. 2022).

98 Tamtéž, s. 11, 12, 16, 17.

99 Tamtéž, s. 17.

100 Tamtéž, s. 26–27.

101 Tamtéž, s. 23.

Spisovatel Howard Fast na shromáždění za mír v New Yorku v roce 1950 (foto: ČTK)

Fast o Slánském spíše mlčel, ale jak dodává Sorin, později se svěřil svému příteli, že jedním z důvodů jeho pozdějšího rozchodu s komunistickou stranou byl právě proces se Slánským a spol.¹⁰⁵ Ten zpočátku obhajoval i organizátor židovského byra Komunistické strany Velké Británie (Communist Party of Great Britain, CPGB) profesor Hyman Levy.¹⁰⁶ Také Komunistická strana Austrálie (Communist Party of Australia, CPA) prostřednictvím svého týdeníku *Tribune* obhajovala oficiální verzi pražského procesu a později i takzvaného spiknutí lékařů.¹⁰⁷ Přední činitel CPA Jack Blake si však stěžoval, že někteří židovští členové strany nebyli schopni správně rozlišovat mezi komunismem a sionismem, jenž byl podle něj stejně jako antisemitismus neslučitelný s členstvím ve straně. Jak se však ukázalo například na schůzi židovských členů CPA 2. února 1953 v Sydney, řada z nich byla vývojem v Sovětském svazu znepokojena. Vedení strany se jim snažilo vysvětlit důvody „spravedlivých procesů s vraždícími lékaři“, některé z nich však tato stranická linie natolik šokovala, že ze strany vystoupili nebo se přestali aktivně angažovat.¹⁰⁸

Ve Francii vedení Svazu Židů pro odboj a vzájemnou pomoc (L'Union des Juifs pour la résistance et l'entraide, UJRE) hájilo po válce tezi o SSSR jako o největší záštitě proti fašismu a antisemitismu.¹⁰⁹ Když ale na

na Západě se podle nich v případech tohoto procesu jen snažil vyvážit „každodenní hysterii protisovětské propagandy“.¹⁰² Například redaktor židovského, v USA vydávaného socialistického měsíčníku *The Jewish Life* Louis Harap považoval antisemitismus a antisemitismus za odlišné ideologie, z nichž komunista hájí

první a odsuzuje druhou. Jako mnozí jeho soupuťníci věřil výpovědím obviněných: „Přiznali se, protože byli konfrontováni s nezvratnými důkazy o své vině.“¹⁰³ Radikálně levicový novinář a ortodoxní rabín Abraham Bick proces také obhajoval a odmítal jako „zlovolné lži“ to, že tito „nepřátelé lidu“ byli souzeni proto, že byli Židé.¹⁰⁴

102 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

103 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial*, s. 24.

104 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 233.

105 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

106 MENDES, Philip: American, Australian, and other Western Jewish Communists and Soviet Anti-Semitism. Responses to the Slansky Trial and the Doctors plot 1952–1953. *American Communist History*, 2011, roč. 10, č. 2, s. 151–168, konkrétně na s. 164–165.

107 Tamtéž, s. 163.

108 Tamtéž, s. 164.

109 GRUMBERG, Zoé: 'L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme'. *Jewish Communists, Antifascism and Antisemitism in France, 1944–1960s. Fascism*, 2020, roč. 9, č. 1–2, s. 75–97.

začátku padesátých let nekomunističtí Židé žádali židovské komunisty, aby antisemitismus v SSSR odsoudili, ti druzí to odmítali s tím, že obvinění v procesu s Rudolfem Slánským jsou zrádci a jejich trest je zasloužený.¹¹⁰

Pražský proces i takzvané spiknutí lékařů byly zlomovými body i v izraelsko-sovětských vztazích a přiměly mnoho Izraelců k přehodnocení svých postojů k Sovětskému svazu a socialismu obecně.¹¹¹ Procesy také zasadily těžkou ránu izraelské levici a zvláště izraelské Sjedenocené straně pracujících (Mifleget ha-Poalim ha-Meuchedet, MAPAM), jež vsadila na možnou koexistenci sionismu a komunismu. Nemálo Židů totiž doufalo, že by tyto dvě ideologie mohly najít své zhmotnění v novém Státu Izrael.¹¹² MAPAM se po pražském procesu rozdělila na dvě frakce a jeden z jejích klíčových politiků, Moše Sne, se přidal k té, která nebyla ochotna vzdát se své věrnosti Moskvě. Později přestoupil do Komunistické strany Izraele (HaMiflaga HaKomunistit HaYisra'elit, MAKI).¹¹³

FINÁLE

Na přelomu let 1952 a 1953 byli rodiče, manželé, sourozenci a nejméně dvě malé děti popravených členů EAK jako příbuzní zrádců vlasti deportováni na deset let na Sibiř a do Kazachstánu. O osudu svých blízkých stále nic nevěděli. Ještě dva dny před Slánského popravou

1. prosince 1952 Stalin na zasedání politbyra prohlásil, že „každý židovský nacionalista je agentem americké tajné služby“, a zlověstně dodal, že mnoho jich je i mezi lékaři, kteří podle něj zavraždili i Ždanova.¹¹⁴

Třináctého ledna 1953 *Pravda* informovala o zatčení několika lékařů, jež spojovala s americkým a sionistickým spiknutím, EAK a také zesnulým

Židé byli zatýkáni, propouštěni ze zaměstnání a deportováni z měst. Šířily se zvěsti o nových pracovních táborech.

Michoelsem, který byl nyní veřejně odhalen jako „buržoazní židovský nacionalista“ a „agent americké rozvědky“. Pro ni měla přes americkou organizaci Joint pracovat i většina zatčených lékařů.¹¹⁵ Přestože lékaři, jejichž cílem měla být likvidace předních sovětských osobností včetně Stalina, nebyli označeni za Židy, byla uváděna jejich plná jména, takže o jejich etnické příslušnosti měli čtenáři jasno.¹¹⁶

V zemi se šířila hysterie, a jak připomíná historik Orlando Figes, zdálo se, že se v zemi vrací atmosféra roku 1937. Židé byli zatýkáni, propouštěni ze zaměstnání a deportováni z měst. Šířily se zvěsti o nových pracovních táborech a židovských lékařích, kteří údajně zabíjeli děti. Lidé psali do novin a vyzývali úřady, aby se „očistily“ od „parazitů a svinů“.¹¹⁷

Promoření antisemitismem již podle Kostyrčenka postoupilo natolik, že byl zavržen princip gradualismu z dřívějších čistek.¹¹⁸ Rozsah protizidovských opatření byl podle něj důsledkem nejen Stalinovy paranoidní senility, ale i jeho závislosti na šovinistickém populismu, jenž se stal jeho poslední zbraní, díky které se držel u moci.¹¹⁹ Podle Edeleho ale jen takticky využil lidového antisemitismu k přípravě další čistky mezi elitami.¹²⁰ To, že Židé v nich měli významné postavení, bylo v tomto kontextu pro něj výhodou.¹²¹ Stalinův vnímavý okruh kampaň ovšem znepokojila, neboť navazovala na jeho předchozí útoky proti svým nejbližším spolupracovníkům. Začali se bát i o svůj krk.¹²²

TEN „JINÝ PROCES“

Západ, především ten pro-komunistický, ale právě bojoval za jiné oběti, atomové špióny Julia a Ethel Rosenbergovy.¹²³ Kampaň, jež měla tento manželský pár vykreslit jako oběti vládní lži, zprvu vedli jen levicoví aktivisté a novináři, kteří v listopadu 1951 založili Národní výbor pro zajištění spravedlnosti v případě Rosenbergových (National Committee to Secure Justice in the Rosenberg Case, NCSJRC).¹²⁴ CPUSA se držela zpátky z obavy z nařčení ze špionáže a do případu se vložila až poté, co si byla jistá tím, že Rosenbergovi nebudou spolupracovat

110 Tamtéž.

111 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial*, s. 22.

112 Tamtéž, s. 21–22.

113 Tamtéž, s. 22.

114 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 263. Též RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 62.

115 SUNY, Ronald Grigor: *The Soviet Experiment*, s. 400.

116 FITZPATRICK, Sheila: *The Shortest History of the Soviet Union*. Columbia University Press, New York 2022, s. 107.

117 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891–1991*, s. 243.

118 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 10–11.

119 Tamtéž.

120 EDELE, Mark: *The Soviet Union*, s. 156.

121 Tamtéž.

122 Tamtéž.

123 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 263.

124 HAYNES, John Earl – KLEHR, Harvey: *Early Cold War Spies. The Espionage Trials that Shaped American Politics*. Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 175.

s obžalobou a neodhalí své vazby na ni.¹²⁵ Podle historika Deeryho NCSJRC nebyl CPUSA podřízen, ale spojovaly je společné zájmy.¹²⁶

Na jaře 1951 se s kritikou rozsudku smrti začaly přidávat stranické časopisy *The Daily Worker*, *Freiheit* a *The Jewish Life*.¹²⁷ Zájem mezinárodního komunistického hnutí o případ se během roku 1951 úměrně zvyšoval tím víc, čím víc zpráv se objevovalo o pozadí antisemitských čistek v sovětském bloku.¹²⁸ Byla to totiž vítaná příležitost jak odvrátit pozornost.¹²⁹ Zvláště rozsudek trestu smrti nad Ethel Rosenbergovou byl pro sovětskou propagandu, pracující s ekvivalencí „my máme špiónské procesy, ale vy také“, doslova „darem z nebes“. ¹³⁰ Rosenbergovi, hlásal 9. prosince 1952 přední francouzský komunista Jacques Duclos, byli odsouzeni k trestu smrti, protože byli Židé, zatímco Slánský proto, že byl zrádce.¹³¹ Stovky vědců a umělců vyzývaly k milosti, protestovali Jean Cocteau, Frida Kahlo, Diego Rivera či Pablo Picasso, jenž Rosenbergovy zvěčnil podepsanými litografiemi jejich tváří. Jak ironicky dodává Sorin, portrét Rudolfa Slánského ale nenakreslil.¹³²

Komunisté chtěli Rosenbergovy vykreslit jako obyčejné apolitické Židy, kteří byli odsouzeni k smrti pro výstrahu každému, kdo by chtěl pracovat ve prospěch „světového míru“.¹³³ Americká vláda byla podle nich ovládána antisemitským spiknutím

Komunisté chtěli Rosenbergovy vykreslit jako obyčejné apolitické Židy, kteří byli odsouzeni k smrti pro výstrahu každému, kdo by chtěl pracovat ve prospěch „světového míru“ (foto: ČTK)

s cílem vyhladit americké Židy – a odsouzení Rosenbergových k tomu mělo být předešlou.¹³⁴ V únoru 1952 deník *The Daily Worker* napsal, že jejich případ byl veden tak, aby otevřel dveře „násilí, antisemitismu a soudnímu lynčování zastánců míru“.¹³⁵

Angažoval se i Paul Robeson s tím, že „moji lidé vědí, co mohou od soudů této země očekávat“.¹³⁶ Také Howard Fast přispěl svým článkem v komunistické *L'Humanité* z listopadu 1952 k aktivizaci hnutí.¹³⁷ Trumana i Eisenhowera přirovnával k Hitlerovi

125 Tamtéž. Viz též RADOSH, Ronald: *Being Red, by Howard Fast. Commentary*, březen 1991 – viz <https://www.commentary.org/articles/ronald-radosh/being-red-by-howard-fast/> (citováno k 12. 9. 2022).

126 DEERY, Phillip: „Never Losing Faith“. An Analysis of the National Committee to Secure Justice in the Rosenberg Case, 1951–1953. *American Communist History*, 2014, roč. 12, č. 3, s. 163–191, konkrétně na s. 178.

127 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 252.

128 Tamtéž, s. 253.

129 MENDES, Philip: *The Melbourne Jewish Left, Communism and the Cold War*, s. 514. Též DEERY, Phillip: „Never Losing Faith“, s. 177.

130 FALK, Barbara J.: The Saga of the Rosenbergs. The Trial That Keeps on Giving. *American Communist History*, 2013, roč. 12, č. 3, s. 283–298, konkrétně na s. 285.

131 DEERY, Phillip: „Never Losing Faith“, s. 176.

132 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

133 HAYNES, John Earl – KLEHR, Harvey: *Early Cold War Spies*, s. 175–176.

134 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 252–253.

135 Tamtéž, s. 252.

136 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352–354.

137 DEERY, Phillip: „Never Losing Faith“, s. 178.

a mezi popravou Rosenbergových a antisemitismem byla podle něj přímá souvislost.¹³⁸ Odmítl se také podepsat pod rezoluci z února 1952, jež upozorňovala veřejnost na sovětský antisemitismus, a zdůvodnil to tím, že nemůže přijmout antisemitismus jako synonymum antisemitismu.¹³⁹

Někteří Američané si ale podle politoložky a historičky Barbary Falkové svůj tradiční antisemitismus propojovali s antikomunismem, a proto například více podporovali trest smrti pro Rosenbergovy.¹⁴⁰ Jak dodává Deery, ještě než se do kampaně zapojili komunisté jako Fast, poukazovali na nebezpečí resuscitace amerického antisemitismu právě aktivisté bojující za Rosenbergovy.¹⁴¹ Američtí Židé byli v tomto období obzvláště zranitelní vůči obviněním z radikalismu a příznak mccarthismu a popravy Rosenbergových pak pronásledoval celou generaci židovských levicových aktivistů.¹⁴²

POKÁNÍ

Feferův život odrážel podle Rubensteina tragédii sovětských Židů. Revoluční odhodlání a idealismus jej připoutaly k systému, jehož se nemohl či nechtěl zříci. Měl-li pochybnosti, nechával si je pro sebe, a dál mu sloužil. S vyšetřovateli spolupracoval ještě před svým zatčením

a jako hlavní postava procesu pak usvědčoval ostatní. Vyhnul se tak mučení a marně věřil, že tím ušetří život svůj i svých příbuzných.¹⁴³

Po Stalinově smrti se nové sovětské vedení dostalo pod tlak, aby odhalilo, co se stalo se stále nezvěstnými židovskými intelektuály. Ještě dlouho však mlžilo, a teprve v listopadu 1955 se rodiny dozvěděly o smrti svých příbuzných.¹⁴⁴ V únoru 1956 se první tajemník ÚV KSSS Nikita Chruščov ve svém tajném projevu na XX. sjezdu KSSS zmínil o tom, že

Příznak mccarthismu a popravy Rosenbergových pak pronásledoval celou generaci židovských levicových aktivistů

v letech 1952–1953 se oběti spiknutí stali i Židé.¹⁴⁵ Novinář Léon Krystal z newyorského deníku *Forverts* pak s pomocí informací od izraelské ambasády v Moskvě zveřejnil první detaily onoho krvavého srpnového dne roku 1952.¹⁴⁶

Krystal pak ve Varšavě svá zjištění sdělil redaktorovi polského jidiš časopisu *Folks-shtime* (*Hlas lidu*) Hershi Smolarovi, který se rozhodl po souhlasu polských oficiálních míst informace otisknout, ovšem s tím, že likvidaci EAK spojil v rámci

chruščovovské „minimalizace škod“ s takzvaným Berijovým gangem.¹⁴⁷ Informace pak převzala Novickova *Morgen Freiheit*. Jestliže američtí židovští komunisté nevěřili nekomunistickému *Forverts*u, pak *Folks-shtime* již pro ně byl dostatečnou autoritou.¹⁴⁸ Zveřejnění vyvolalo v židovských prosovětských kruzích rozruch.¹⁴⁹

V terminálním stadiu byl v té době i pro někoho od počátku „potěmkinovský“ projekt stále ještě formálně existující židovské autonomní republiky v Birobidžanu.¹⁵⁰ Když ji v červnu 1954 navštívil šéf moskevské redakce *The New York Times* Harrison Salisbury, dříve nadějně centrum židovského osídlení se podle něj proměnilo v nehostinnou enklávu a součást sovětského vězeňského systému.¹⁵¹ V západním komunistickém prostředí nastával obrat.¹⁵² Jak dodávají historik Hoffman s politologem Srebrnikem, židovské komunistické hnutí již nemohlo podporovat stát, který nejenže nedokázal vyřešit dilemata židovské politické existence, ale životní podmínky pro své židovské občany spíše zhoršil.¹⁵³

Někteří komunisté se omlouvali za svou předchozí obhajobu pražského procesu či takzvaného spiknutí lékařů a s tím spojené útoky na údajné sionisty uvnitř svých stran.¹⁵⁴ V časopisu *The Jewish Life* vyšla oficiální

138 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 253, 261–262.

139 Tamtéž, s. 252–253 a 263–264.

140 FALK, Barbara J.: *The Saga of the Rosenbergs*, s. 285.

141 DEERY, Phillip: „Never Losing Faith“, s. 178.

142 SHALLER, Lori – ROSENBAUM, Judith: *Jewish Radicalism and the Red Scare: Introductory Essay* – viz <https://jwa.org/teach/livingthe-legacy/jewish-radicalism-and-red-scare-introductory-essay> (citováno k 12. 9. 2022).

143 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 63.

144 Tamtéž.

145 GRUMBERG, Zoé: *L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme*.

146 EISTRAKH, Gennady: *Transatlantic Russian Jewishness*, s. 285–286.

147 TÝŽ: Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology*, s. 77–100, konkrétně na s. 79.

148 Tamtéž. Dále též DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

149 ESTRAKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 79.

150 HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F.: *Introduction*, s. 13.

151 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 233.

152 GRUMBERG, Zoé: *L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme*.

153 HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F.: *Introduction*, s. 13.

154 MENDES, Philip: *American, Australian, and other Western Jewish Communists and Soviet Anti-Semitism*, s. 166.

omluva redakce za to, že proti anti-semitismu v SSSR neprotestovala.¹⁵⁵ Židovská sekce Komunistické strany Francie (Parti communiste français, PCF) se ocitla v krizi a strana jako taková nebyla podle historičky Zoé Grumbergové schopna sovětský anti-semitismus teoreticky ani prakticky reflektovat. Vedení navíc kritizovalo své židovské soudruhy za to, že jsou „posedlí specificky židovskými otázkami“ a že mezi nimi vládne „velký zmatek ohledně otázky Židů v SSSR a problémů v Izraeli“.¹⁵⁶

Howard Fast získal v roce 1953 Stalinovu cenu míru. Až do roku 1956 zůstal disciplinovaným členem komunistické strany a veškerou kritiku Sovětského svazu veřejně odmítal jako lži a pomluvy.¹⁵⁷ „Fašistická Amerika“ jej sice „utlačovala“, ale nechala mu i slušně vydělat. Ještě během výkonu trestu ve federální věznici Mill Point začal psát román *Spartakus*, podle něhož pak Stanley Kubrick natočil v roce 1960 stejnojmenný kasovní trháč s Kirkem Douglasem v hlavní roli. S komunistickou stranou se Fast rozešel až po Chruščovově projevu v autobiografii *The Naked God* (1957).¹⁵⁸ Pro Moskvu se pak stal „dezertérem“ a autorem „protisovětských pomluv“.¹⁵⁹

Bylo tím posledním impulzem zklamání z toho, že mu jeho sovětsští přátelé lhali, jak to třeba vyčítal Borisi Polevému? „Proč jsi nám, Borisi, v New Yorku [v roce 1955] řekl, že spisovatel Kvitko je živý a zdravý, když již byl dávno mrtvý? Proč jsi musel lhát?“¹⁶⁰ Anebo ve Fastově rozpolcené duši převážila v neprospěch komunismu výčitka, kterou mu adresoval na

V roce 1960 natočil Stanley Kubrick kasovní trháč *Spartakus* podle stejnojmenného románu, který Howard Fast začal psát ještě ve vězení (repro: PaD)

diplomatické recepci na sovětském konzulátu v New Yorku v roce 1956 zpravodaj sovětské *Pravdy*: „Howard, proč toho tolik naděláš kolem Židů? Pořád jen Židé, Židé. To je všechno, co od tebe slyšíme! Myslíš si, že Stalin nevráždil nikoho jiného než Židy?“¹⁶¹

Paul Robeson zůstal po zbytek života komunismu věrný. Poté, co si v *The New York Times* přečetl celý text Chruščovova projevu o Stalinových zločinech, neřekl údajně ani slovo. Jak vzpomínal jeho syn, jeho otec věděl, že je to pravda, ale „až do své smrti se k tomu nikdy veřejně ani v soukromí nevyjádřil“.¹⁶² Nevyhnul

se ale společně s Fastem výčítkám. „Kdybyste pozvedli hlas v roce 1949, Fefer by dnes žil,“ vyčítal Fastovi zahraniční redaktor *The Daily Worker* Joseph Clark v lednu 1957.¹⁶³ Pocit viny si s sebou nesl i v amerických prosovětských kruzích stále vlivný hlas židovské komunity Paul Novick, jenž v roce 1959 odcestoval do Moskvy a navštívil vdovu Ilju Bergelsonovou. Jak uvádí Rubenstein, padl před ní na kolena, rozplakal se a prosil o odpuštění, neboť se domníval, že za Bergelsonův osud může i on.¹⁶⁴

„Nevidím žádnou možnost, jak žít dál. Umění, jemuž jsem zasvětil svůj život, bylo zničeno samolibým a ignorantským vedením strany,“ napsal ve svém dopisu na rozloučenou spisovatel Alexandr Fadějev předtím, než se 13. května 1956 na své dači v Peredělkinu zastřelil. Podle jiných svědectví ale hlavně neunesl výčitky navrátilivších se z gulagu, kteří jej měli za spoluviníka jejich tragédií, a někteří z nich naznačovali, že prosebné dopisy, jež mu psali, aby se za ně přimluvil, nezřídka končily na stole jejich vyšetřovatelů.

JAN ADAMEC (1978) vystudoval historii a politologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a historii na Central European University v Budapešti. Zabývá se moderními dějinami Maďarska, Sovětského svazu a zahraniční politikou Československa. V současnosti působí jako lektor na Vyšší odborné škole publicistiky v Praze. V nakladatelství FF UK mu vyšla publikace *Od Principa k Trumpovi. Texty k historickým výročím 2002–2018* (FF UK, Praha 2020).

155 DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

156 GRUMBERG, Zoé: *L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme*.

157 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 178.

158 Tamtéž, s. 179.

159 ESTRAIKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 82.

160 DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

161 ESTRAIKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 81. Též FAST, Howard: *The Naked God. The Writer and the Communist Party*. Frederick A. Praeger, New York 1957, s. 93.

162 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352–354.

163 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 49. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 179.

164 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 63.